

Lieshout en Rikken de dalende huwelijksleeftijd niet analyseren. Die moet namelijk, zo blijkt uit hun cijfers, niet toegeschreven worden aan een mentaliteitsverandering onder de boerenbevolking, maar aan een groter wordende sociale differentiatie. Het zijn in de Eerselse samenleving de middenstanders, ambachtslieden en arbeiders die eerder trouwen. De huwelijksleeftijd van de boeren stijgt zelfs naar 32,7. Deze data roepen de vraag op of sociaal-economische veranderingen niet een even grote invloed op de demografische ontwikkeling gehad hebben als de katholieke moraal, die voor de periode 1900-1940 door de auteurs zonder meer als doorslaggevend beschouwd wordt.

Die katholieke moraal staat eveneens centraal in de bijdragen van Hilhorst en Eijt. Hilhorst beschrijft de benauwende sfeer, die nonnen creëerden op, door hen geleide, meisjeskostscholen in de eerste helft van de twintigste eeuw. Eijt is in haar artikel 'Bruiden van Christus, moeders van de armen, 1820-1875' over de werkzaamheden van de religieuzen positiever. De nieuwe orde van de 'zusters van de Choorstraat' leverden een substantiële bijdrage aan onderwijs, opvoeding en verpleging. Ze deed dit vóórdat vrouwen uit protestantse of liberale kringen zich op die maatschappelijke terreinen begaven, concludeert Eijt. Opmerkelijk is dat Eijt de grote rol van mannen bij de stichting en verdere ontwikkeling van de nieuwe kloosterorde niet becommentarieert.

De twee laatste artikelen van de bundel behandelen vrouwen in specifieke beroepen. Pruijt bespreekt opleiding en werkzaamheden van vroedvrouwen, Riksen het wel en wee van drie Brabantse journalistes. In tegenstelling tot de vroedvrouwen zaten de journalistes in een typisch 'mannenberoep'. Met name katholieke kranten als *De Tijd* en *de Volkskrant* maakten het voor vrouwen moeilijk een vaste baan te krijgen en tot de hogere regionen van de journalistiek op te klimmen.

Bij ons moeder en ons Jet heeft geen verfijnde wetenschappelijke pretenties. Het is voor een breed publiek geschreven en heeft educatieve bedoelingen. De bundel zal zeker voor Brabantse en Nederlandse vrouwen (en ook mannen) herkenning en bestaansverheldering bieden. Het taalgebruik is eenvoudig en helder, de annotatie over het algemeen correct. Een uitzondering moet hierbij helaas gemaakt worden voor Mevis' 'Een boek lezen was tijd verknoeien'. Het is slecht geschreven, saai van inhoud en de verwijzing in de noten met betrekking tot de interviews is wat cryptisch. De Walburg Pers heeft er een aantrekkelijk en goedkoop boekje van gemaakt, al zijn de foto's niet altijd even fraai afgedrukt.

H. S. J. Jansen

D. de Moulin, ed., *'s-Rijkskweekschool voor militaire geneeskundigen te Utrecht (1822-1865). Verslag van een symposium gehouden te Nijmegen op 26 september 1987. Met een lijst van kwekelingen, samengesteld door M. J. van Lieburg* (Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen XXVI; Amsterdam: Rodopi, 1988, 192 blz., f45,-, ISBN 90 5183 015 7).

De geschiedenis van het militair onderwijs in ons land heeft tot op heden nog weinig aandacht gekregen. De verschijning van deze bundel opstellen over 's-Rijkskweekschool voor militaire geneeskundigen te Utrecht vormt dan ook een welkome aanvulling voor de historiografie op dit specifieke terrein. Niettemin dient daaraan meteen te worden toegevoegd dat de betekenis van het Utrechtse instituut meer wordt geschetst vanuit een algemeen medisch-historisch kader dan

vanuit de context van de ontwikkeling van de militaire geneeskunde. De relatie met de dagelijkse medische praktijk in het leger blijft al met al vaag. Weliswaar opent de bundel met een verdienstelijke bijdrage van A. H. M. Kerkhoff over de militair-geneeskundige dienst en de medische hervormingen in de negentiende eeuw, maar daarin komen het organisatorische kader waarin de militaire geneeskundigen na hun opleiding werkzaam waren en de activiteiten die zij verrichtten nauwelijks uit de verf. Dat valt te betreuren. Op dit gebied moet nog veel onderzoek worden verricht. De rijke archieven van het negentiende-eeuwse ministerie van oorlog kunnen daarbij uitstekend als uitgangspunt dienen.

De bundel, opgebouwd uit een aantal chronologische en een aantal thematische opstellen, bevat — daarover mag geen misverstand bestaan — vooral voor geïnteresseerden in de geschiedenis van de beoefening van de geneeskunde in de negentiende eeuw veel wetenswaardigs. Centraal staat de vraag hoe een specifieke groep van geneeskundigen, namelijk de militaire geneeskundigen, sedert het einde van het ancien régime werd opgeleid. Aanvankelijk geschiedde die vorming, zo betoogt A. P. M. Langeveld in zijn verhandeling over de voorgeschiedenis en beginjaren van het Utrechtse instituut, geheel bij de troep, waar chirurgijn-majours aankomende militaire geneeskundigen de nodige kennis bijbrachten. Naar alle waarschijnlijkheid in 1803 werd het Algemeen militair hospitaal te Leiden, gevestigd in het voormalige pesthuis, bestemd tot opleidingsinstituut voor officieren van gezondheid, maar ook de vorming in de praktijk bleef voorshands nog mogelijk.

Na de Franse tijd werd bij Koninklijk Besluit van 27 februari 1815 bepaald dat het militaire hospitaal in Leiden weer dienst zou gaan doen als kweekschool voor militaire geneeskundigen. Twee jaar later kreeg het militaire hospitaal te Leuven een soortgelijke functie. Deze constructie voldeed echter niet. In 1822 werd daarom besloten de beide opleidingen op te heffen en over te brengen naar Utrecht, waar per 1 juli van dat jaar de Kweekschool voor militaire geneeskundigen tot stand kwam. Dit instituut beleefde vooral onder het directe toezicht van de inspecteurs-generaal van de militair-geneeskundige dienst P. L. Beckers (1841-1850) en L. P. J. Snabilié (1851-1865) een grote bloei, maar zijn voortbestaan stond, zo toont H. Beukers duidelijk aan, reeds rond 1850 ter discussie. De Staatscommissie van 1848 voor de hervorming van het medisch onderwijs adviseerde zelfs tot opheffing van de opleiding over te gaan. Zij bepleitte 'wetenschappelijke eenheid van vorming en van stand' en beschouwde sanering van de bestaande medische opleidingen daarom als een dringend vereiste. Het advies van de commissie ontmoette vanuit de kring der leraren van de school in Utrecht veel tegenstand. Zij schreven een brochure, waarin zij het bestaansrecht van hun instituut poogden aan te tonen. Zij beklemtoonden met name dat de militaire geneeskundigen een aparte stand vormden. Zij waren immers niet alleen geneeskundige, maar ook militair en administratief ambtenaar. Vanuit deze optiek beschouwd achtten de leraren het voortbestaan van de opleiding in Utrecht dan ook gerechtvaardigd. Helemaal vergeefs waren hun inspanningen niet. Aanvankelijk wonnen zij het pleit nog, maar het bleek uitstel van executie. Op 1 juni 1865 werden de geneeskundige wetten van Thorbecke aangenomen, waarin werd bepaald dat ook militaire geneeskundigen in het vervolg het geneeskundig staatsexamen dienden af te leggen ter verkrijging van het arts-diploma. Daarmee verviel het bestaansrecht voor een speciale militair-geneeskundige opleiding. Geleidelijk werd de vorming van toekomstige officieren van gezondheid nu geïntegreerd in het universitaire onderwijs. Daarmee werd, zoals M. J. van Lieburg in zijn bijdrage aan de bundel uiteenzet, de academisering van de militair-geneeskundige opleiding in ons land een feit. Aanvankelijk was de school in Utrecht nog blijven voortbestaan en had men gepoogd in te spelen op de nieuwe eisen waaraan conform de wetten van Thorbecke moest worden voldaan. Daarin

was men echter niet helemaal geslaagd. Vooral bij het praktisch onderwijs hadden zich problemen voorgedaan. Debet daaraan waren onder meer het gebrek aan lijken, waardoor anatomisch onderwijs vrijwel onmogelijk was, en de omstandigheid dat de ziektegevallen in het militaire hospitaal onvoldoende verscheidenheid vertoonden.

Op grond hiervan werd in 1868 besloten de opleiding voor militaire geneeskundigen over te brengen naar het garnizoenshospitaal te Amsterdam. Daar vond in het vervolg het applicatie-onderwijs plaats. Wat het eigenlijke medische onderwijs betreft, dat moest voorbereiden op het geneeskundig staatsexamen, werd aansluiting gevonden bij het Athenaeum Illustre. Dat instituut kreeg na de aanneming van de Wet op het hooger onderwijs in 1876 de status van Gemeente Universiteit. De militair-geneeskundige school werd enkele jaren later definitief ontbonden. Het applicatie-onderwijs zou in het vervolg in de vorm van cursussen aan één of meer militaire hospitalen moeten plaats vinden.

Naast deze chronologisch opgezette artikelen bevat de bundel twee opstellen over de aard van het onderwijs aan 's-Rijkskweekschool voor militaire geneeskundigen. Het eerste is van de hand van F. N. Groustra die het preklinisch onderwijs aan het instituut belicht. Het tweede komt voor rekening van G. T. Haneveld die ingaat op het dagelijks leven van de studenten en tevens aandacht schenkt aan het klinisch onderwijs. Hij wijst er onder meer op dat de élèves van de Utrechtse opleiding aan een strenge tucht onderworpen waren.

Voorts zijn twee verhandelingen opgenomen over de invloed van 's-Rijkskweekschool voor militaire geneeskundigen in Nederlands Oost-Indië. Deze zijn van de hand van A. de Knecht-van Eekelen en D. de Moulin. A. de Knecht-van Eekelen signaleert in haar opstel dat de in 1849 te Weltevreden in Nederlands-Indië opgerichte opleiding voor inlandse geneeskundigen, de Dokter Djawaschool, wat haar opzet betreft sterke overeenkomst vertoonde met het instituut te Utrecht. D. de Moulin stelt in zijn artikel vast dat een aantal oud-leerlingen van de school in Utrecht rond 1860 belangrijke invloed uitoefende op de opzet van het hoger medisch onderwijs in Japan. Sedert rond 1870 echter golden de Duitse universiteiten onbetwist als voorbeeld voor de aanpak van het geneeskundig onderwijs, ook in Japan.

De Moulin is ook verantwoordelijk voor de slotbeschouwing in de bundel. Hij concludeert dat het onderwijs in de klinische vakken aan de kweekschool in Utrecht, zeker in haar bloeiperiode 1841-1865, op een hoger peil stond dan dat aan de universiteiten. Hij maakt daarbij wel de kanttekening dat aan het Utrechtse instituut het vak verloskunde op het lesprogramma ontbrak, hetgeen vooral door de militaire geneeskundigen, werkzaam in Nederlands-Indië, in de dagelijkse praktijk als een gemis werd ervaren. Wat de medische basisvakken betreft zou het niveau van het onderricht aan 's-Rijkskweekschool ongeveer gelijke tred hebben gehouden met dat aan de klinische scholen te Amsterdam en Rotterdam. Voorts stelt De Moulin vast dat de universiteiten de genoemde instituten in Utrecht, Amsterdam en Rotterdam in dit opzicht pas in de loop van de jaren vijftig van de negentiende eeuw duidelijk wisten te overvleugelen. Dit schrijft hij toe aan de opkomst van de moderne positivistische geneeskunde die de aandacht voor de natuurwetenschappelijke basiskennis in het academisch medisch onderwijs sterk deed toenemen.

Behalve deze opstellen bevat de bundel ook een opsomming van de studenten die in de periode 1819-1881 de militair-geneeskundige opleiding in Utrecht en Amsterdam volgden. Deze lijst, die wordt gepresenteerd als 'een reconstructie van het Album Studiosorum' geeft deze publikatie een niet te versmaden meerwaarde. Het vergaarde materiaal, dat ook gegevens bevat over de verdere levensloop en carrière van de studenten, nodigt uit tot nader onderzoek naar de figuur van de negentiende-eeuwse militaire geneeskundige.

J. A. M. M. Janssen

R. Geel, *Niemand is meester geboren. Geschiedenis van het Nederlandse schrijfvaardigheids- onderwijs in de 19de en 20ste eeuw* (Muiderberg: Coutinho, 1989, 291 blz., f39,50, ISBN 90 6283 753 0).

Hoe heeft men in de afgelopen 150 jaar aan kinderen de kunst bijgebracht om hun gedachten behoorlijk op papier te zetten? Daar gaat dit boek over. Toen ik het begon te lezen moest ik denken aan de tijd dat onbeschreven papier, vergezeld van opstelonderwerpen, onverbiddelijk mijn denken tot stilstand bracht. De regels om correct te schrijven had ik dan wel onder de knie gekregen, maar de lust en de durf waren tijdens het leerproces verdwenen.

Dat schrijven een moeizaam proces kan zijn weet Geel ook. In het literatuuroverzicht zie ik dat hij handleidingen schreef met titels als 'Wat opstel schrijvers moeten weten' en 'Hoe zet ik mijn gedachten op papier'; ook heeft hij in een aantal artikelen blijk gegeven van zijn belangstelling voor het stelonderwijs. De hier besproken historische studie begint met een uiteenzetting over het schrijfproces en de verschillende vaardigheden die daarbij ontwikkeld moeten worden; in het daaropvolgend historisch overzicht kon Geel daarop terugvallen, zodat wij steeds vernemen welke van die vaardigheden veel, welke weinig of geen aandacht kregen. Voor dit onderzoek heeft hij behalve de onderwijsbladen en enkele standaardwerken vooral stelmethodes en schoolboeken bestudeerd, die hij bijna alle heeft kunnen achterhalen. Zijn boek is daarmee tot een soort ideeëngeschiedenis van het stelonderwijs geworden.

De vele analyses van de in het algemeen chronologisch gepresenteerde stelmethodes werken op den duur wat vermoeiend, maar Geel heeft wel door verwijzingen en dooreen overzichtelijke indeling van de stof onderlinge verbanden laten zien. Als algemeen kenmerk constateert hij een zekere starheid. Er werd vooral aandacht geschonken aan het goed leren formuleren, maar weinig aan andere vaardigheden. Zo valt het op hoe weinig men het tot in de twintigste eeuw aan de kinderen overliet om zelf hun stof te kiezen. Die werd voorgekauwd in verhaaltjes die ze moesten navertellen, in platenseries, of in een zeer strak geformuleerde opdracht. In het laatste kwart van de negentiende eeuw bracht de zogenaamde Nieuwe Richting daar wel wat verandering in, omdat volgens haar aanhangers kinderen juist wel van hun eigen ervaring moesten uitgaan en liefst ook spreektaal en geen schrijftaal moesten gebruiken. De traditionele methodes bleven echter bestaan. De vraag komt dan op hoe sterk de traditie bleef doorwerken en Geel deed daarom een onderzoek naar verkoopcijfers, waarvan hij het resultaat voor een deel in een bijlage weergeeft. Zijn indruk is dat vernieuwingen niet veel aftrek vonden; de traditionele methodes beleefden herdruk op herdruk, terwijl bijvoorbeeld een vernieuwende methode uit 1929 blijkens de verkoopcijfers het niet goed deed.

Hoewel er met dit onderzoek heel wat werk is verzet en het resultaat daarvan helder en overzichtelijk op papier is gezet, zou ik Geels werk toch niet een *Geschiedenis van het schrijfvaardigheidsonderwijs* willen noemen, maar eerder een 'Bijdrage' tot die geschiedenis. Enkele onderzoeksvelden zijn nog vrijwel braak gebleven. Zo zou ik wel iets meer willen weten over de wordingsgeschiedenis van het stelonderwijs op de lagere scholen, dat immers vóór de onderwijshervormingen rond 1800 niet bestond, zodat men moest werken zonder methodes en met onderwijzers die in deze materie niet waren opgeleid. Ook de verbanden met het buitenland — Geel noemt Duitsland — zouden meer uitgediept kunnen worden. En dan de praktijk. Dat daarover onvoldoende gevens zijn constateert de auteur herhaaldelijk. Hij heeft het bijvoorbeeld over onderwijzers die weinig opstellen laten maken omdat het corrigeren teveel tijd kost, en anderen die niet of nauwelijks corrigeren, maar wel vaak een opdracht geven tot het maken van een opstel, omdat zij vinden datje schrijven moet leren door het veel te doen. Geel heeft wel